

Людмила ВАСИЛЬЄВА

ОСОБЛИВОСТІ МОВИ БОСНІЇ ТА ГЕРЦЕГОВИНИ (порівняно з хорватською і сербською нормою)

Щоб відповісти на питання, якою є сьогодні мовна ситуація в Боснії та Герцеговині, необхідно звернутися до мов трьох основних народів – сербів, хорватів та бошняків*, що населяють ці території**. Усі три народи мають на даний час однакові права та можливості як для стандартизації своїх мовних проектів, так і для запозичення літературного стандарту (хорватського чи сербського), погоджені на конференції в Дейтоні (США) 1995 р., де поряд з питаннями майбутнього державного та політичного устрою багатонаціональної держави Боснії й Герцеговини розглядалися питання мовної ситуації в цій країні. На цій конференції боснійська мова отримала офіційний статус окремої як мова мусульман-бошняків, що зумовлює її існування як соціолінгвістичної категорії і кваліфікування її такою поряд з хорватською та сербською мовами з боку фахівців-мовників.

Серби, що проживають у Боснії та Герцеговині, висловилися за чисту сербську мову. Вона, як відомо, базується на екавському варіанті рефлексу давнього “ě” (ятя). У мові сербів, що проживають у Боснії та Герцеговині, поширений ієкавський рефлекс цього голосного. Через те до сьогодні залишається відкритим питання, чи сприймуть боснійські серби екавізацію***. Через цю єдину відмінність від сучасної сербської норми ми не можемо розглядати літературну мову сербів Боснії та Герцеговини як окрему.

Хорвати, що населяють ці території, висловились за хорватську мову. Мовна політика в цьому регіоні мало чим відрізняється від такої політики в Хорватії. Між тим, деякі хорватські лінгвісти, зокрема Іво Пранькович, вважають, що мовна політика в цьому регіоні не завжди виправдана, не приносить користі ні хорватам, ні бошнякам головним чином через те, що в загальноживану лексику вводяться численні мовні неологізми, незвичні для мови цього регіону, але такі, які поширені в Хорватії; хорватів Боснії та Герцеговини позбавляють мовної компетенції, нівелюються й їхні регіонально-мовні особливості¹. Із цими твердженнями, на нашу думку, можна погодитися. Однак незважаючи на ці особливості, відокремити мову хорватів цього регіону від хорватської літературної норми немає підстав.

Бошняки зараз зайняті питаннями стандартизації своєї мови. Існування боснійської мови як соціолінгвістичної категорії визнано сербськими, хорватськими та бос-

* Бошняки – мусульманське населення Боснії та Герцеговини, колись боснійські мусульмани.

** За даними перепису населення за 1991 р., у Боснії мусульмани-бошняки становили 43,7%, серби – 31,4%, хорвати – 17,3%, югослави – 5,5%.

*** Існує тенденція запровадження у сербських школах Боснії та Герцеговини екавської говірки замість ієкавської.

¹ Vjesnik. 1996.2.12.

нійськими мовознавцями², які, зокрема, опублікували словник боснійської мови та її правопис³.

Сама назва “боснійська мова”, що вживалась з давніх часів, походить від географічної назви “Боснія”⁴. Повернення цієї назви в активне вживання пов’язане з прагненням мусульманського населення Боснії і Герцеговини, бошняків, відродити традиції власної мови, повернувши їй давню назву⁵. Однак у формуванні і збагаченні цієї мови протягом усієї історії її розвитку активну участь брало населення різних конфесій, усе населення, що проживало на даних територіях. Через те і назву “боснійська” раніше використовували для називання мови населення всієї Боснії та Герцеговини⁶, сьогодні свою мову так називають лише мусульмани-бошняки.

Мова населення Боснії та Герцеговини, без сумніву, мала і має свої особливості порівняно з хорватським чи сербським стандартами. З кінця 60-х–початку 70-х років це неодноразово спричиняло численні дискусії щодо визнання окремого боснійсько-герцеговинського варіанту^{**}. Однак ці особливості і надалі залишались на рівні регіонального чи діалектного явища. Лише після виділення боснійської в окрему соціолінгвістичну категорію вони стали приналежністю норми. У шкільних підручниках, які включають нові правописні правила, довідниках, читанках, граматиках, де колишні регіональні мовні явища стають нормативними, помітними є зміни у словотворенні, слововживанні, використанні певних синтаксичних конструкцій в різних стилях мовлення: “регіональне” за колишнім сербсько-хорватським стандартом стає “літературним” за сучасним боснійським, бо тривалий час активно використовувалось у розмовній практиці цього регіону. Але і на даний час спільне зі згаданими нормами (сербською і хорватською) становить значну частину мовного матеріалу. Отже, боснійська мова як нова соціолінгвістична категорія містить нові факти, зберігаючи при цьому звичні для її носіїв традиції, що сформувались протягом усього часу її розвитку.

Боснійська мова дійсно мала особливий шлях розвитку. Вона сформувалась на церковнослов’янській мовній традиції, запозиченій від пам’яток давньої писемності, наприклад, “Грамоти бана Кулина” (1189). Далі мова бошняків збагатилась мовними доробками францисканців-католиків⁶, серед яких особливо відзначився Матія Дівкович (1563–1631), у творах якого зафіксована місцева діалектна лексика⁷. На боснійську мову вплинув також народний епос мусульман і твори мусульманських письменників⁸. Після стандартизації в “Граматиці боснійської мови” Фране Вулетича (1880) вона збагатилась за рахунок сербських впливів на словниковий склад у XX ст.,

² Брборић Б. Предисторија и социолінгвистички аспекти // Српски језик на крају века. С.28; Brozović D. Etničnost i језик. Uvodno razmatranje // Etničnost, nacija identitet. Zagreb, 1998. S.178.

³ Halilović S. Pravopis bosanskoga језika. Sarajevo, 1996; Isaković A. Rječnik bosanskoga језika. Sarajevo, 1995.

⁴ Васильєва Л. З історії вживання терміна “боснійська мова” // Проблеми слов’язознавства”. Вип. 49. Львів, 1996. С.164.

* За переписом населення 1991 р., 90% мусульман-бошняків боснійську назвали своєю рідною мовою.

⁵ Див. про це детальніше: Васильєва Л. З історії вживання терміна “боснійська мова”. С.164–168.

** Це було пов’язане, зокрема, з отриманням мусульманським населенням Югославії статусу нації.

⁶ Свою діяльність на території Боснії та Герцеговини францисканці почали 1291 р., а 1340 р. заснували боснійський вікарій, котрий на кінець XIV ст. налічував більше десятка монастирів (Bosanski franjevci. Zagreb, 1994. S.42.).

⁷ Див.про це детально: Halilović S. Dijalekatska leksika u djelima Matije Divkovića // Posebna izdanja ANUBiH, knj.LXXXV. Odjeljenje društvenih nauka, knj.21. Sarajevo, 1988. S.233–237.

⁸ Див., напр., літопис М.Башекіі: Baseskija Mustafa. Ljetopis (1746–1804). Sarajevo, 1987; та твори Мехмеда-бега Капетановича Любушака: Mehmed-beg Kapetanovic Ljubusak. Istočno blago. Sarajevo, 1896.

які домінували на цих теренах при посередництві сербохорватської мови⁹. Отже, народну та літературну основи цієї мови, як ми вже відзначали вище, формувало населення регіону незалежно від його національної чи конфесійної приналежності. У зв'язку з цим у даному регіональному варіанті до ХХ ст. переважали хорватські мовні елементи. У ХХ ст. відчувається значний вплив сербських елементів, особливо в галузі лексики. Повністю позбавитись сформованих упродовж віків мовних традицій боснійським мовознавцям навряд чи вдасться, і, як ми вважаємо, у цьому немає необхідності.

Виходячи з цього, ми в нашій розвідці намагатимемося, по-перше, коротко з'ясувати на рівні лексики, фонетики, морфології, словотворення та слововживання мовні факти, притаманні лише боснійській мові. По-друге, порівнюватимемо явища, які використовуються в мовній практиці сербів чи хорватів і водночас характерні для боснійської мови, з метою визначити особливості використання таких явищ власне в мові бошняків.

Типовим для боснійської мови явищем є вживання **турцизмів**. Турцизми (їх ще називають орієнталізмами) з'явилися у ній за часів турецького панування (приблизно з кінця XV ст.). На цих територіях їхнє вживання усталилося в щоденному використанні і в письмі, і в усному мовленні через діяльність турецької адміністрації, релігійних осередків, а також мусульманських шкіл. Усна народна творчість, яка подає кращі зразки народного мовлення, особливо пісні, фіксувала все нові й нові турцизми, пов'язані з народними звичаями та поведінкою. Велика кількість турцизмів уживається в сучасній хорватській і особливо в сербській мовах. Словник сербської мови Вука Караджича 1818 р., зокрема, містив 2,5 тисячі турцизмів з 26 000 мовних одиниць загалом, а в його другому виданні налічується вже 3,5 тис. турцизмів. Деякі з них: *čizma, duhan, džep, čarapa, kalup, čekić, rariče, ramuk, top, šećer, limun* та ін. і сьогодні не мають у хорватській і сербській мовах лексичних відповідників тощо. Хорватська і сербська мови засвоїли і турцизми, пов'язані з проникненням їх на терени східної кухні (*baklava čevap, kajgana, lokum, boza, bestilj* та ін.). Але боснійська мова має набагато більше таких запозичень з турецької, більше того, самі бошняки визнають їх "оригінальною особливістю своєї мови"¹⁰ порівняно з іншими мовами слов'янського світу.

Турцизми, що функціонують у боснійській мові, можна поділити на три групи. Першу становлять слова, для яких на даний час ні розмовна, ні літературна мови не мають відповідників. Вищезгадані запозичення з турецької, які стали приналежністю інших мов, у боснійській теж вживаються. Перелік таких слів можна значно розширити. До цієї групи віднесемо також **назви деяких металів**, наприклад: *bakar, čelik, деякі господарські назви: ibrik, džezva, dugum, sinija, tepsija, назви фруктів: senabija, zerdelija, dud, jeribasma, назви одягу та взуття: čurak, jelek, šalvare fes, назви музичних інструментів: saz, def, šargija* тощо. До другої групи віднесемо турцизми, котрим можна знайти заміну, але вона не буде цілком рівноцінною й адекватною. Ось декілька прикладів: *jorgan – pokrivač, čaršija – trg, barut – eksploziv* тощо. До третьої групи зараховуємо турцизми, пов'язані з релігійним життям мусульман,

⁹ Масмо на увазі той факт, що на території Боснії та Герцеговини набув більшого поширення так званий "східний" (белградський) варіант сербсько-хорватської мови. Див про це: *Дмитриев П.А.* Некоторые особенности функционирования вариантной лексики сербохорватского / хорватско-сербского литературного языка в периодической печати // *Функционирование славянских литературных языков в социалистическом обществе.* Москва, 1988. С.225–255.

¹⁰ *Halilovic S.* Bosanski jezik. Sarajevo, 1998. S.40.

назви привітань та деяких звичаїв, а також мусульманські імена: bismilla, Allah, bajram, salam alejk, mašallah, Alija, Akif, Azra. Дослідник І.Смаїлович вказує, що таких імен є близько 3 тис¹¹.

Дослідники народно-розмовної мови Боснії стверджують, що фонд загальноживаної, особливо лексики загальнослов'янського фонду, періодів до і після османського завоювання залишався майже незмінним. Як приклад вони наводять назви домашніх тварин: ovca, krava, koza, konj (лише для останньої назви з'явився відповідник at)¹². Відомо, що всі боснійці, незалежно від національної чи конфесійної приналежності, особливо там, де населення було змішане, впродовж усього періоду розвитку мови вживали, наприклад, такі турцизми: galama, kusur, meze, bakšiš, sarma, komšiluk, šeif, beričet, bubreg, kičma, élavost, kašika, staze i bogaze, sevdah та ін.¹³ Мусульмани зберегли їх, зрозуміло, більшою мірою і активно вживають до сьогоднішнього дня. У даний час кількість турцизмів у мові боснійських мусульман орієнтовно сягає понад 10 000 одиниць¹⁴.

Менш відомою особливістю народної і літературної мови Боснії та Герцеговини є **романізми**. Особливо поширені вони в регіонах, що межують з Далмацією, а також у Герцеговині, де вживається багато слів венеціанського діалекту, кількість яких інколи чисельно переважає турцизми*.

Окремі пари слів на рівні лексики, що існують в сербській і хорватській мовах як варіанти, в боснійській семантично диференціюються у словосполученнях. Обидві лексеми є характерними для мовної практики боснійців відповідно до ситуації слововживання: čistota (stila) – čistoća (ulice), utrka (trka s ciljem) – trka (uopće), okolica (geograf.) – okolina (sociol.), jezički (lingv.) – jezični (anatom.), metalski (radnik) – metalni (čavao), hrišćanin (pravoslavac) – kršćanin (katolik) та ін.¹⁵.

Серед фонетичних особливостей боснійської мови відзначимо передовсім використання звука h. Звернемось до історії його вживання: у Боснії та Герцеговині цей звук упродовж історії розвитку мови обов'язково використовувався боснійськими мусульманськими письменниками, а також хорватськими авторами з цих регіонів, доробок яких справедливо залучають до скарбниці боснійської мови (наприклад, згаданий боснійський францисканець М.Дівкович). Окремі вчені-мовознавці стверджують, що вживання цього звука пов'язане з впливом турецької мови¹⁶. Інші це заперечують, висуваючи аргумент, що турецька мова цього звука взагалі не має (порівн. havaz – з тур. avaz, з перськ. avaz; halat – з тур. alat, з араб. alat)¹⁷. Найвірогідніше, що вживання цього звука було характерним для мови регіону ще з передосманських часів¹⁸. Це також підтверджують спостереження щодо використання цього звука в Чорногорії¹⁹ та Хорватії²⁰. Однак у мові бошняків він зараз вживається і в багатьох ін-

¹¹ Smailović I. Muslimanska imena orijentalnog porijekla. Sarajevo, 1977.

¹² Granić A. Bosanski jezik – mit ili stvarnost? // Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka. Wupertal, 1993. S.35. Halilović S. Bosanski jezik. Sarajevo, 1998. S.41.

¹³ Granić A. Bosanski jezik – mit ili stvarnost? S.35.

¹⁴ Ibid. S.34; Halilović S. Bosanski jezik. Sarajevo, 1998. S.40.

* Словник А.Ісаковича містить також романську лексику.

¹⁵ Вживаючись у мовній практиці сербів і хорватів, ці пари часто служать для диференціації їхніх мовних стандартів. Порівн. серб. jezicki і хорв. jezicni зі значенням “мовний” (Brodnjak V. Rječnik razlika između hrvatskoga i srpskoga jezika. Zagreb, 1992).

¹⁶ Ivić P. Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. N.Sad, 1956. S.139.

¹⁷ Smailović I. Jezik Hasana Kikića. Banja Luka, 1979. S.72.

¹⁸ Bosanski jezik – mit ili stvarnost? S.34–35.

¹⁹ Rečnik iz celokupna dela Petra 11 Petrovića Njegoša. Beograd, 1981.

ших випадках: порівн. хорв., черног.: lak, mek, polako, maleno і босн.: lahak, mehak, polah- ko. malehno, а також udovac-hudovac, lopta і hlopta і т.і. У даний час звук h у боснійській мові набув ще більшого поширення в зв'язку з вживанням у Корані, особливо в бісміллі, котрою починається кожен розділ Корану. Зрозуміло, цей звук кодифіковано в боснійському правописі*.

Для боснійської фонетики характерне вживання h у словах грецького походження типу hemija, higurija. Такі форми є і були для даної мови характернішими, якщо порівняти частоту їхнього вживання з формами з початковим k²¹.

Боснійській мові традиційно властивий ієкавський рефлекс давнього звука “ѣ”. Зараз він поширюється і на літературні форми: ogrjev, prijedlog, grješka, grjehota, sprječavati, strjelica, у яких ще недавно використовувався екавський рефлекс, бо ієкавський вважався ненормативним**.

Цікавим є також співвідношення ć/št у сучасних літературних формах слів. Донедавна в Боснії і Герцеговині переважав церковнослов'янський рефлекс t+j=št, властивий сербському стандарту. Для розмовної мови, згідно зі звуковими законами, був характерний рефлекс t+j=ć²². Про це переконливо свідчить факт частоти вживання окремих лексем і час їхньої появи в мові. У словнику боснійської мови вказується, що слово orćina вперше вживається 1635 р., а orština лише 1935²³.

Особливою рисою боснійської фонетики є подвоєння приголосних переважно в турцизмах. Це можуть бути загальні назви, а також власні імена: Allah, Abdullah, ummet, džennet, džehennem, Muhammed тощо. Певну аналогію до цього можна побачити в деяких словах, утворених і на власному мовному ґрунті: najjasniji, osammjesečni тощо. Попередній правопис не узаконював такого принципу написання***.

З морфологічних особливостей насамперед звернемо увагу на вживання дієслів. Протягом тривалого часу для боснійської мови характерним є вживання інфінітиву без кінцевого голосного -i, а також надання переваги дієсловом з суфіксом -igati, порівняно з формами, що мають суфікси -isati, -ovati (rezervirati, simbolizirati, negirati). У ній також вживають форми майбутнього часу (футуруму I), що пишуться окремо: mislit ću, radit ću²⁴.

У мові співіснують дві дієслівні конструкції для складеного дієслівного присудка: інфінітивна та конструкція da+теперішній час. Цікаву точку зору на їхнє вживання висловив вчений С.Куленович, котрий вважає ці конструкції в мові рівноправними щодо їхнього вживання, але різними за значенням. Порівнюючи їх у реченнях Ne mogu da spravam і Ne mogu spravati, він доходить висновку, що вживання інфінітиву пов'язане з ситуаціями, коли причиною дії є вищі сили, необхідність, а конструкція

²⁰ Gabrić-Bagarić D. Fonetske i morfološke osobine jezika Hanibala Lucića // Radovi Instituta za jezik i književnost. Odjeljenje za jezik, knj. VIII, 1974–75. Sar., 1976. S. 90.

* На території Боснії і Герцеговини зустрічаються, однак, народні мусульманські говірки, для котрих вживання цього звука не характерне. Це, наприклад, райони Дрезнице (Герцеговина), села в околиці Крїяби біля Олова тощо.

²¹ Maretić T. Gramatika. Zagreb, 1974.

** Деяким народним говіркам притаманна ікавиця.

²² Maretić T. Gramatika. Zagreb, 1963. S. 102.

²³ Isaković A. Rječnik bosanskoga jezika. Sarajevo, 1995.

*** Йдеться про правопис сербохорватської літературної мови.

²⁴ Зрештою, ці форми є властивими для народних пісень і деяких інших говірок штокавського діалекту. Див. про це: Maretić T. Gramatika. Zagreb, 1963.

da+теперішній час використовується тоді, коли дія зумовлена намірами і бажаннями самої дійової особи²⁵.

З іменникових форм привертає увагу відмінювання імен чоловічого роду типу Jovo, Ivo за зразком іменників жіночого роду на -a: Jovo, Jove..., Ivo, Ive..., котре раніше не вважали нормативним²⁶. Для присвійних прикметників, утворених від цих імен, властиві форми Jovin, Ivin*.

У родовому відмінку множини іменників жіночого та чоловічого роду в розмовній мові надають перевагу формам *noga*, *prsta*, *ruka*, *sluga* над формами, які попередньо вважалися літературними: *nogu*, *prstiju*, *ruku*, *slugu* та ін. Характерним є також уживання більшого відсотка коротких форм для всієї парадигми множини в іменниках чоловічого роду: *sudi*, *vrazi*, *šavi*, *drumi*, котрі співіснують з нормативними *sudovi*, *vragovi* та ін. Можливо, в майбутньому вони стануть нормативними.

Серед суфіксів, що беруть участь у творенні прикметникових форм, здебільшого використовується суфікс -iji: *Vožiji*, *dječiji*, *čovječiji*, хоча суфікс -ji теж вважається нормативним.

Перелічені характерні риси боснійської мови можна, на нашу думку, згрупувати за певними ознаками. **Першу групу** становлять характерні для неї мовні явища, ближчі до сербського стандарту. Це – фонологічний правопис, вживання *h*, а не *k* у словах грецького походження та надання переваги прикметникам з суфіксом -iji. **До другої групи** віднесемо особливості, котрі є ближчими до хорватського мовного стандарту. Це, наприклад, деякі ікавізми, ієкавський рефлекс *ě*, вживання *ć* як результату йотації, надання переваги у вживанні дієсловам з суфіксом -irati, відмінювання іменників типу *Ivo–Ive* за парадигмою жіночого роду, написання форм майбутнього часу: *radit ću*, *gledat ću*. **До третьої групи** зарахуємо особливості, котрі властиві лише боснійській мові: значно вищий відсоток вживання турцизмів та східних елементів у словах слов'янського походження, подвоєння приголосних у турцизмах, особливі форми родового відмінка множини іменників чоловічого та жіночого роду на -a, вживання інфінітивних форм без кінцевого голосного *y* поза формами майбутнього часу, співіснування для форм складеного дієслівного присудка конструкцій з інфінітивом та з da+теперішній час, а також диференціація їхнього значення, різна дистрибуція лексики у словосполученнях (*jezički – jezični*) тощо.

Наведений перелік явищ, пов'язаних з особливостями мови цього регіону, не є вичерпним, і його можна продовжити. Мовні факти, які ми вибрали для аналізу, переважно стосуються сучасного стану боснійської норми. Факти розмовної мови ми використали спорадично. На даний час стандартизацію боснійської мови ще не завершено, і важко передбачити подальші кроки щодо цього боснійських лінгвістів. На завершення відзначимо, що сам факт визнання мови як соціолінгвістичної категорії не вирішує мовних проблем, пов'язаних зі стандартизацією, а лише дає змогу лінгвістам працювати над цими проблемами. Як буде далі розвиватись боснійська мова, значною мірою залежить і від самих мусульман-бошняків, для яких ця мова є інструментом їхньої культури і цивілізації.

²⁵ *Kulenović S.* O dakavcima i infinitivcima // Izabrana djela, knj.VII. Sarajevo, 1983. S.171.

²⁶ *Peco A.* Jezik naš svagdašnji. Sarajevo, 1969. S.115.

* Порівн. сх.герцогов. тип: *Ivov*, *Jovov*.